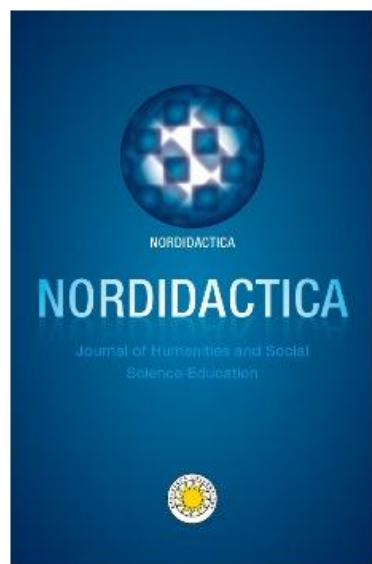

Privat, betent og uoverkommelig? om arbeid med religion i to norske barnehager

Ine Bratsvedal

Nordidactica

- Journal of Humanities and Social Science Education

2026:1

Nordidactica – Journal of Humanities and Social Science Education

Nordidactica 2026:1

ISSN 2000-9879

The online version of this paper can be found at: www.kau.se/nordidactica

Privat, betent og uoverkommelig? om arbeid med religion i to norske barnehager

<https://doi.org/10.62902/nordidactica.v16i2026:1.27440>

Ine Bratsvedal

Dronning Mauds Minne Høgskole og Universitetet i Innlandet

Abstract: Despite religion having a clear place in the Norwegian Framework Plan for Kindergartens, addressing religion in practice often appears to be challenging. This article examines how kindergarten staff understand and approach religion, and which discourses contribute to shaping this practice. The study is based on conversations conducted at the outset of an action research project in two kindergartens. The analysis identifies three categories: religion as private, religion as a sensitive topic, and limited self-efficacy when working with religion. These categories are used to discuss staff approaches to religion. The study is theoretically grounded in Foucault's concepts of power and discourse and, through an abductive approach, develops the privatization of religion and religion as a challenge as analytical perspectives, understood as discourses in a Foucauldian sense.

KEYWORDS: BARNEHAGE, DISKURS, PRIVATISERING, RELIGION, RELIGIONS DIDAKTIKK

About the author: Ine Bratsvedal er stipendiat ved Dronning Mauds Minne Høgskole for barnehagelærerutdanning og Universitetet i Innlandet. Hun har undervist i RLE på barnehagelærerutdanningen siden 2018 og forsker på arbeid med religion og religiøs mangfold i barnehager.

Forventningene til hvordan barnehager skal forholde seg til religion har endret seg i takt med det økende kulturelle og religiøse mangfoldet i det norske samfunnet. Barnehageloven (2005, § 1) slår fast at barnehagen har et samfunnsmandat, og at «*Barnehagen skal i samarbeid og forståelse med hjemmet ivareta barnas behov for omsorg og lek, og fremme læring og dannings som grunnlag for allsidig utvikling*». Dette åpner for en forståelse av at barnas religiøse bakgrunn inngår som en naturlig del av samarbeidet mellom barnehage og hjem. Å anerkjenne og ta hensyn til barnas religiøse bakgrunn, i samarbeid med hjemmet, kan være en viktig del av det å støtte barns behov, identitet og dannings i tråd med barnehagens samfunnsmandat.

Rammeplan for barnehagens innhold og oppgaver (Kunnskapsdepartementet, 2017) er en gjeldende forskrift til barnehageloven (2005). Den danner grunnlaget for arbeidet som skal utføres i alle norske barnehager. Rammeplanen beskriver verdiene som barnehagens arbeid skal bygge på, og tydeliggjør intensjonene med og innholdet i barnehagens samfunnsmandat. I rammeplanens utdyping av barnehagens verdigrunnlag, under temaet *mangfold og gjensidig respekt*, fastslås det at variasjon i verdier, religion og livssyn skal synliggjøres og at "det skal være plass for en åndelig dimensjon i barnehagen som må brukes som utgangspunkt for dialog og respekt for mangfold" (Kunnskapsdepartementet, 2017, s. 9). Rammeplanen angir syv fagområder som barnehagen skal arbeide med, hvorav etikk, religion og filosofi (ERF) er ett av dem (Kunnskapsdepartementet, 2017, s. 47).

Til tross for rammeplanens intensjoner er religion ofte i liten grad adressert i barnehager. Fagområdet Etikk, Religion og Filosofi (ERF) har over lang tid vært det fagområdet barnehagene jobber minst med (Eide et al., 2023, s. 65–66; Gulbrandsen & Eliassen, 2013; Winsvold & Gulbrandsen, 2009). Flere rapporter peker på at fagområdet oppleves som utfordrende å jobbe med (Ljunggren et al., 2017; Østrem et al., 2009). Ljunggren et al. (2017, s. 91) trekker frem at fagområdet oppleves som vanskelig å jobbe med fordi de ansatte er redde for å støte foreldrene, de opplever grenseoppgangen mellom formidling og forkynning som krevende, og de mangler kunnskap om pedagogisk praksis på dette området.

Sagberg (2001, 2015, 2017) har over tid vist hvordan et ideal om autenticitet står sterkt blant barnehagelærere, også i arbeid med religion og livssyn. Ifølge Sagberg (2017, s. 93) ønsker barnehagelærere å formidle det de selv opplever som ekte og riktig, og de foretrekker å tale ut fra eget ståsted. Et slikt autenticitetsideal kan gjøre det krevende å arbeide med religiøse tradisjoner og uttrykk som man ikke har et personlig forhold til, og kan dermed bidra til å forklare hvorfor religion oppleves som et vanskelig fagområde.

Mangel på kunnskap fremheves i flere studier som en sentral forklaring på barnehageansattes tilbakeholdenhet i arbeidet med religion. Brekke (2022) peker på kunnskapsmangel som en utfordring i arbeidet med fagområdet generelt. Tilsvarende viser Toft og Rosland (2014) hvordan opplevd manglende kompetanse knyttes til fravær av markering av ikke-kristne høytider. Også andre studier som har fokusert på høytidsmarkeringer i barnehager har funnet at det i liten grad markeres høytider fra andre religioner enn kristendom på tross av at man har barn med andre religioner i barnegruppa (Krogstad, 2017; Krogstad & Hidle, 2015). Hovdelien og Sødal (2021, s.

148) nyanserer bildet noe: i deres undersøkelse markerer 9 av 19 barnehager høytider fra andre religioner enn kristendommen. Samtidig viser de at religion i liten grad er synlig i hverdagen i de offentlige barnehagene de undersøkte. Hovdelien og Sødal (2022) peker på en sekularisering i barnehager, der allmenne verdier prioriteres heller enn religiøse, og eksplisitt religiøs formidling ofte blir minimal.

Studier som undersøker praksiser knyttet til måltider har bidratt til å belyse hvordan religion synliggjøres i barnehagens hverdag. Øvrebø og Andreassen (2017) ser på hvordan barnehager imøtekommer islamske spiseforskrifter. De finner at begrunnelsene for valgene de tar kan være pragmatiske og/eller pedagogiske, men trekker frem at det fremstår som tilfeldig hvorvidt spiseforskriftene er noe det samtales med barna om (Øvrebø & Andreassen, 2017, s. 10). Iversen (2022) viser hvordan ansattes taushet rundt religion og spiseforskrifter i en religiøst mangfoldig barnegruppe førte til at barna lagde egne teorier om hvem som kan spise hva og hvorfor (2022, s. 274).

At religion i liten grad gjøres synlig, ser også ut til å være en tendens i andre nordiske land. Det legges større vekt på tradisjoner og kultur enn på religiøst innhold (Boelskov, 2015; Lindhardt & Decara, 2022; Niemi et al., 2014; Puskás & Andersson, 2017, 2023; Reimers, 2020). I den svenske konteksten unngår barnehagelærere å snakke om de religiøse sidene ved disse tradisjonene, og de er usikre på hvordan de skal formidle en kulturarv som inneholder religiøse elementer (Puskás & Andersson 2017; Reimers 2020). Samtidig peker noen forskere på at de velkjente tradisjonene knyttet til jul og advent kan brukes til å sosialisere barn inn i et nasjonalt fellesskap, uavhengig av deres religiøse eller kulturelle bakgrunn (Puskás & Andersson, 2023; Reimers & Puskás, 2023). Funnene til Puskás og Andersson (2023) viser hvordan advent i barnehagen både er sekulær og religiøs, men at adventstradisjonene oppleves som så velkjente at de ikke gjenkjennes som religion. Denne koblingen mellom nasjon og julefeiring kommer også til uttrykk i skoler og barnehager i Finland (Niemi mfl. 2014; Lappalainen 2009). Julefeiringen kan bidra til å styrke en finsk identitet blant alle elever, men den kan også oppleves som ekskluderende fordi det kulturelle mangfoldet innenfor forestillingen om «det finske» gjøres usynlig (Niemi mfl. 2014, s. 260). I Lindhardts og Decaras (2022) studie fra Danmark kommer det frem at barnehageansatte opplever arbeid med religion som utfordrende og uttrykker bekymring for å bli oppfattet som forkynnende, samtidig som de er usikre på hvordan de skal balansere hensynet til barnas religionsfrihet og foreldres rettigheter. Forfatterne etterlyser derfor mer kunnskap om hvordan religion kan håndteres på en ikke-forkynnende, men likevel anerkjennende måte (Lindhardt & Decara, 2022).

Tidligere forskning danner bakteppet for denne artikkelen, som har som mål å utforske hvorfor arbeid med religion i barnehagen oppleves som utfordrende. Hva gjør at ansatte frykter å støte foreldre når religion tematiseres? Hvorfor opplever de at de mangler relevant kunnskap? Og hva bidrar til at temaet i stor grad unngås i praksis? Med dette som utgangspunkt undersøker jeg følgende problemstilling: *Hvilke faktorer påvirker hvordan religion behandles i barnehagen?*

Målet er ikke å gi et uttømmende svar på dette spørsmålet, men å undersøke hvordan praksis formes i to barnehager, og hvorfor arbeid med religion i liten grad finner sted. Tidligere forskning har bidratt med viktig kunnskap om hvordan religion oppleves og

håndteres i barnehagen. Denne artikkelen tilfører kunnskap ved å analysere hvordan diskurser om privatisering av religion og religion som utfordring ikke bare beskriver praksis, men bidrar til å forme den.

Prosjektet er ikke nøytralt. Jeg ser forståelse som en nødvendig forutsetning for endring. Ved å undersøke hvilke diskurser om religion som virker sammen i formingen av praksis, skapes kunnskap om hvordan barnehagelæreres handlingsrom både skapes og avgrenses. Slik kunnskap kan bidra til å ruste fremtidige barnehagelærere til å arbeide både reflektert og praktisk med religion i barnehagen.

Artikkelen baserer seg på gruppesamtaler med ansatte i to barnehager. Perspektiver knyttet til makt, privatisering av religion og forståelsen av religion som utfordrende brukes som analytiske verktøy i drøftingen av datamaterialet. Funnene viser at religion i stor grad forstås som privat og betent, og at de ansatte uttrykker manglende mestringstro i arbeidet med temaet. I det følgende redegjør jeg for det teoretiske rammeverket som ligger til grunn for analysen.

Teoretisk rammeverk

Det teoretiske utgangspunktet for denne artikkelen er poststrukturalistisk med vekt på Foucaults begreper om makt, kunnskap og diskurs. Foucault var opptatt av makt som en produktiv kraft. Ifølge Foucault (1995) produserer makt både kunnskap og diskurser, og former slik måter å være og tenke på. Denne forståelsen av makt kan være nyttig for å undersøke og utforske hvilke måter å være og tenke på som formes og finnes i barnehagen i relasjon til religion og religiøst mangfold. Med utgangspunkt i Foucaults makt- og diskursforståelse inngår *privatisering av religion og religion som utfordring* i artikkelens teoretiske rammeverk. Religion som utfordring forstås ikke som en teori i tradisjonell forstand, men som et analytisk perspektiv som gjenspeiler en utbredt forståelse i fagfeltet og som anvendes i analysen. Privatisering av religion og religion som utfordring forstås som diskurser i foucauldiansk forstand, og er utviklet i en abduktiv bevegelse mellom teori og empiri. Det teoretiske rammeverket fungerer som verktøy i arbeidet med å analysere og forstå datamaterialet.

Makt, kunnskap og diskurs

Foucault (1995) var opptatt av at makt ikke er noe man besitter, men noe som utøves. I barnehagen utøves makt kontinuerlig. En nødvendig forutsetning for samspill med barn i barnehagen er at det fører til handlinger med konkrete og praktiske konsekvenser (Tholin, 2021, s. 61). Det vil si at barnehageansatte kontinuerlig tar beslutninger som innebærer en form for maktutøvelse. Foucault oppfordrer oss til å innta et nyansert syn på makt, og skriver (1995, s. 194):

We must cease once and for all to describe the effects of power in negative terms: it “excludes,” it “represses,” it “censors,” it “abstracts,” it “masks,” it “conceals.” In fact, power produces; it produces reality; it produces domains of objects and rituals of truth. The individual and the knowledge that may be gained of him belong to this production.

Makt fungerer slik som en produktiv og skapende kraft. Denne formen for makt er ikke noe som utgår fra toppen av et hierarki, men er gjennomgripende og utøves i hverdagslige interaksjoner og handlinger. I tråd med det Foucault skriver ovenfor forstås makt som produktiv og knyttet til produksjon av kunnskap og sannhet, snarere enn som undertrykkelse.

Makt eksisterer ikke i et vakuum, men er en dynamisk prosess som opererer innenfor eksisterende sosiale strukturer og institusjoner. I barnehagekonteksten innebærer dette at ulike posisjoner og alder er med på å strukturere hvilke ytringer som gis autoritet, og hvilke handlingsrom som fremstår som tilgjengelige. Når et barn spør hvorfor Mia ikke kan spise svinekjøtt, etableres en situasjon der ulike forståelser av religion kan artikuleres. I et foucauldiansk perspektiv handler dette ikke om intensjonell maktbruk, men om hvordan ytringer inngår i diskursive maktrelasjoner. Den voksnes respons synliggjør samtidig hvordan posisjon og alder påvirker hvem som tilskrives autoritet til å definere hva som er gyldig kunnskap.

Foucaults forståelse av makt er uløselig knyttet til kunnskap, ettersom kunnskapsfelter ikke kan eksistere uten at makt er involvert (Christensen, 2023, s. 187). Makt og kunnskap virker sammen og skaper muligheter for å definere og kategorisere. I makt/kunnskapsrelasjoner produseres bestemte kategorier, forståelser og sannheter som igjen gis gyldighet. Slik formes rammene for hva som kan sies, tenkes og fremstå som legitim kunnskap i en gitt kontekst. Mennesker posisjoneres gjennom sammenstillingen av makt og kunnskap.

Et eksempel på denne dynamikken er hvordan kristendom ofte likestilles med norsk identitet (Moxnes, 2011, s. 121). Denne måten å organisere kunnskap på skaper en oppfatning av et «vi» bestående av kristne nordmenn, mens personer med andre religioner konstrueres som «de andre». Når barnehager synliggjør kristen praksis, samtidig som minoritetsreligioner marginaliseres eller gjøres usynlige, forsterkes denne oppfatningen. En slik praksis kan dermed påvirke hvordan religion og religiøst mangfold forstås og håndteres i barnehagen, ved å reproducere og opprettholde forestillingen om at kristendommen har en selvsagt plass i barnehagen, mens andre «ikke-norske» religioner oppfattes som noe som ikke passer inn i dette offentlige rommet. Dette leder oss til et annet sentralt foucauldiansk begrep, nemlig diskursen.

Diskursene både påvirker og lar seg påvirke av hvordan vi utøver makt/kunnskap. Maktutøvelsen i barnehagen, slik den beskrives ovenfor, er knyttet til en diskurs som rammer inn virkeligheten gjennom motsetningspar, som «vi» og «de», og «norsk» versus «ikke-norsk». Foucaults begrep om diskurs kan forklares som hvordan en kultur forstår og tolker virkeligheten, basert på bestemte måter å gjøre ting på i en bestemt tid og sammenheng (Lock & Strong, 2014, s. 318). Sånn sett kan en diskurs også være en analytisk størrelse forskeren selv etablerer innenfor en studie. En diskurs kan for eksempel være noe av det som praktiseres i én barnehage på et bestemt tidspunkt, som høsten 2024, eller den kan vise til mer overordnede mønstre, som hvordan barnehager i Norge generelt har praktisert noe på 1990-tallet.

En diskurs kan forstås som et system av regler og praksiser som overskrider enkeltindividet, men som samtidig realiseres gjennom konkrete handlinger og utsagn. Foucault (1972, s. 55) skriver:

... discourse is not the majestically unfolding manifestation of a thinking, knowing, speaking subject, but, on the contrary, a totality, in which the dispersion of the subject and his discontinuity with himself may be determined.

Dette illustrerer at en diskurs er et sammensatt system som henger sammen med makt, former kunnskap og påvirker hva mennesker kan gjøre og si innenfor rammene av diskursen. En foucauldiansk diskurs springer ut av et sett med praksiser som tillater at noen utsagn og handlinger blir tatt på alvor (Neumann, 2021, s. 18). I disse oppfattede sannhetene ligger det en form for makt, både i hva som former diskursene, og i hvilke handlinger og ytringer de muliggjør. Implisitt i dette ligger forestillingen om at noe forblir usagt. De sammenvevde idésettene og måtene å formulere verden på innenfor en diskurs kan få enkelte ting til å fremstå som den «naturlige» tilstanden, noe som gjør dem vanskelige å få øye på eller sette ord på (Lock & Strong, 2014, s. 318).

Samtidig finnes det utsagn som ikke kan fremsettes innenfor en diskurs og samtidig bli tatt på alvor eller beholde troverdighet. I barnehagekontekst kan et eksempel på dette være en diskurs der virkelighetsforståelsen er at religion ikke hører hjemme i barnehagen. Dersom dette er den dominerende oppfatningen i denne kulturen, kan motstridende ytringer få lite rom og ikke bli tatt seriøst. Fraværet av religion kan i tillegg være så dypt integrert i diskursen at det oppleves som den naturlige tilstanden. Antakelsen blir så dypt forankret at den ikke trenger å uttales for å prege barnehagens praksis. Foucaults diskursbegrep fungerer i denne artikkelen som et overordnet rammeverk, hvor de følgende teoretiske begrepene inngår og forstås som uttrykk for bestemte diskursive praksiser.

Sekularisme og privatisering av religion

Den norske barnehageinstitusjonen er ifølge styringsdokumentene sekulær og samtidig livssynsåpen (Hovdelien, 2019, s. 152). Charles Taylor (2007) argumenterer for at sekularisme er en kontekstuelt forankret praksis, og at den må forstås i lys av spesifikke kulturelle og historiske sammenhenger. Dette innebærer at sekularisme ikke bare handler om fraværet av religion i offentlige rom, men også om hvordan ulike samfunn historisk og kulturelt har utviklet ulike forståelser og praksiser knyttet til forholdet mellom det religiøse og det sekulære. Sekularismen som kommer til uttrykk i norske styringsdokumenter, kan derfor forstås som et produkt av den spesifikke konteksten den har utviklet seg i.

For å forklare sekularisme i en norsk kontekst kan man skille mellom streng og åpen sekularisme (Plesner, 2016, s. 76–78). Begge formene opprettholder et prinsipielt skille mellom religion og stat, men streng sekularisme fremholder at religiøse uttrykk skal holdes innenfor den private sfære og ikke komme til uttrykk i offentlige rom. Åpen sekularisme baserer seg på religionsfrihet, og en rett til å praktisere og vise religiøse uttrykk i offentlige rom. Barnehagens styringsdokumenter er basert på en åpen sekularisme. For eksempel skal personalet i barnehagen «formidle fortellinger og skape rom for barnas opplevelser, samtaler, erfaringer og tanker om religion, livssyn, etikk og eksistensielle temaer» (Kunnskapsdepartementet, 2017, s. 55).

Mens sekularisme viser til et prinsipp om forholdet mellom stat og religion, beskriver sekularisering samfunnsmessige prosesser der religionens rolle endres. Et sentralt aspekt ved tradisjonelle sekulariseringsteorier er privatisering av religion (Casanova, 2009, s. 1050). Privatisering av religion innebærer at religion forsvinner fra offentlige rom, men flyttes over (eller beholder sin plass) i private sfærer. Privatisering av religion rommer gjerne både normative og beskrivende komponenter, der religion anses som irrelevant i samfunnet og i institusjoner (Schmidt, 2010, s. 200). Samtidig kan religion være en viktig del av privatsfæren, gjennom blant annet å regulere normer og verdier selv om det ikke har en plass i offentligheten. Repstad (2020, s. 21) trekker frem at privatisering av religion kan vise til at religion har blitt en privatsak, og kan forstås som et personlig anliggende preget av valgfrihet som en sentral verdi. Han trekker frem at selv om privatisering kan forstås som et aspekt ved sekularisering, kan man også se det som en konsekvens av sekularisering (Repstad, 2020, s. 42). Forstått på denne måten kan privatisering betraktes som en foucauldiansk diskurs, der bestemte måter å tenke om religion som et individuelt og personlig anliggende former hva som anses som legitimt, normalt og ønskelig i samfunnet. Hovdelien og Sødal (2022, s. 10) viser at religion i de offentlige barnehagene i deres utvalg i liten grad synliggjøres i barnehagelivet, og skyves mot privatsfæren via individuelle tilpasninger og foreldresamarbeid. Dette kan forstås som et uttrykk for privatisering.

Ideen om privatisering av religion har vært omstridt, særlig har det blitt trukket frem at den har en begrenset anvendbarhet utenfor visse deler av Europa (Casanova, 2007, s. 9). I Norge kan man imidlertid argumentere for at privatisering skjer og har skjedd (Repstad, 2020, s. 42)

Religion som utfordring

Innenfor faglitteraturen, forskningen og praksisfeltet pekes det på at arbeid med religion i barnehagen reiser en rekke utfordringer. For hvordan kan man gi en fireåring kjennskap til ulike religioner og livssyn uten å essensialisere eller videreføre stereotypier, samtidig som man forenkler nok til at barnet forstår? Og hvordan kan man skape rom for opplevelser og erfaringer knyttet til religion og livssyn, slik det står i rammeplanen, uten at det går over i praktisering av religion? En slik innramming av religion som utfordrende vil være med på å påvirke hvordan religion forstås og arbeides med.

At fagområdet er utfordrende kommer til uttrykk i flere lærebøker om religion, etikk og filosofi skrevet for barnehagelærerstudenter. Andreassen og Olsen (2014, s. 11) skriver for eksempel «Religion kan ikke helt uten videre behandles på samme måte som språk og nasjonalitet. Det er utvilsomt vanskeligere å forholde seg til religion». Thoresen og Winje (2017, s. 39) beskriver det religiøse og livssynsmessige mangfoldet som «en påtrengende utfordring» og argumenterer for at barnehagen ikke kan «blende av for utfordringene dette representerer». Sødal (2018, s. 36–37) skriver at arbeid med religion bringer med seg utfordringer og at det kan oppstå krevende konflikter knyttet til religion i barnehagen. Giæver (2024, s. 48) trekker blant annet frem at barnehageansatte står i krevende dilemmaer når de på den ene siden skal gi rom for

religiøse opplevelser for barna som har en religiøs bakgrunn, mens de ikke skal trække over grenser for de barna og familiene som ikke har det. Barnehagelæreren skal markere, men ikke feire kristne høytider og høytider i religioner som er representert i barnehagen. Men skillene mellom feiring og markering er ikke alltid klare (Eidhamar, 2019, s. 34), og det er uklart hvem som skal definere hvor disse grensene går (Andreassen & Olsen, 2014, s. 230).

Iversen (2024, s. 8) konstaterer i sin doktorgradsavhandling at religion i barnehagesammenheng kan ses på som et særlig sensitivt område og trekker her frem at det er et spenn mellom barns og foreldres rettigheter og barnehagenes plikter. Når forskning på religion i barnehagen også viser at ansatte opplever religion som utfordrende (se avsnitt om tidligere forskning), kan denne forståelsen av religion i barnehagen betraktes som en diskurs i foucauldiansk forstand. Det innebærer at bestemte forståelser av religion i barnehagen ikke bare speiler virkeligheten, men er med på å konstituere den. På den måten blir diskursen et uttrykk for makt gjennom påvirkning av hvordan virkelighet forstås og praksis utformes.

Metode

Artikkelen bygger på datamateriale fra et samskapingsprosjekt med to barnehager i utkanten av en middels stor by i Midt-Norge. Det overordnede prosjektet utforsker hvordan barnehager kan bruke religion som en ressurs i arbeidet med religiøs mangfold. Prosjektet bygger på et etablert samarbeid mellom flere barnehager og utdanningsinstitusjonen jeg er tilknyttet. Prosjektet ble presentert for barnehagene som er med i samarbeidet, og to barnehager valgte å delta. Rekrutteringen skjedde dermed gjennom eksisterende strukturer.

De to barnehagene er begge store enheter med over 150 barn, men har ulike organisatoriske og demografiske forutsetninger. Barnehage 1 består av flere avdelinger i separate bygg, men under en felles ledelse. Barnegruppen har noe kulturelt mangfold, men majoriteten av barna har norsk som førstespråk. Barnehage 2 er samlet i ett bygg og har en mer sammensatt barnegruppe med større grad av kulturelt mangfold. I denne sammenhengen brukes kulturelt mangfold som en bred betegnelse som omfatter språklig og nasjonal variasjon samt ulike erfaringer, praksiser og livssyn (Fodstad et al., 2025, s. 11).

Selv om kulturelt mangfold ikke er direkte uttrykk for religiøs tilhørighet, kan ulik grad av kulturell variasjon påvirke hvilke religiøse praksiser, verdier og spørsmål som aktualiseres og synliggjøres i en barnehages hverdag. Samtidig er det viktig å understreke at både religiøst og kulturelt mangfold finnes, ikke bare mellom ulike kulturelle grupper, men også internt i disse og i majoritetsbefolkningen. Dette innebærer at religiøst mangfold ikke nødvendigvis lar seg avlese gjennom ytre kjennetegn ved barnegruppen.

Datagrunnlaget for denne artikkelen er kartleggingssamtaler fra oppstarten av samarbeidet høsten 2023. Både kartleggingssamtalene og denne artikkelen er forankret i et behov for å forstå hva som former den daværende praksisen for religion i

barnehagen. I neste fase av prosjektet er målet, gjennom samskaping, å utforske hvordan vi kan endre denne praksisen.

Mitt samarbeid med barnehagene begynte ved at de ansatte i barnehagene ble introdusert for dette prosjektet¹. De som viste interesse for å delta fra hver barnehage ble med i en prosjektgruppe. Disse gruppene deltok så i kartleggingssamtaler. Deltakerne har ulike stillinger i barnehagen, men halvparten av dem som deltok på samtalene har barnehagelærerutdanning. I disse samtalene beskrev de ansatte hvordan barnehagene på det tidspunktet arbeidet med religion, og de delte sine refleksjoner knyttet til dette.

Rekrutteringen til prosjektgruppene favnet dem som allerede hadde et visst engasjement for eller nysgjerrighet på religion og religiøs mangfold i barnehagen, mens ansatte som ikke oppfattet temaet som relevant, ikke deltok. Dette preger utvalget og ble synlig i form av stor enighet innad i prosjektgruppene og tydeligst i Barnehage 2, når det gjaldt behandlingen av religiøs mangfold. Denne enigheten kom til syne ved verbal bekreftelse eller ved at deltakerne bygget videre på argumentene til hverandre (innimellom før den som hadde startet hadde fått mulighet til å fullføre). Her opplevde jeg samtalene til tider ganske opphetet, og deltakerne ga uttrykk for det jeg opplevde både som engasjement og frustrasjon gjennom toneleie og kroppsspråk. I Barnehage 1 var det også bred enighet, men her ble denne enigheten i større grad uttrykt nonverbalt gjennom det jeg tolket som oppmuntrende og gjenkjennende nikk til hverandre. Jeg opplevde samtalene i Barnehage 1 som mer nøkterne og forsiktige både når det gjelder språkbruk og toneleie, og her oppsto det ofte en stillhet mellom de ulike deltakernes innspill. I begge barnehager var kritiske motstemmer fraværende, for eksempel synspunkter om at praksisen allerede er god eller at religion ikke hører hjemme i barnehagen. Slike perspektiver kan likevel være til stede i barnehagepersonalet, men var ikke representert i mitt utvalg.

I hver barnehage besto prosjektgruppene av fire til fem personer (ikke alle hadde anledning til å delta hver gang). Det empiriske materialet består av to samtaler med hver gruppe, totalt fire samtaler. Hver samtale varte i 60 til 90 minutter. Deler av samtalene dreide seg om praksiser på barnehagenivå, snarere enn individuelle perspektiver. I slike tilfeller uttalte deltakerne seg som representanter for barnehagens praksis. Ettersom studien omfatter kun to barnehager, har det ikke vært et mål å kunne si noe representativt for hvordan barnehager jobber med religion. Fokuset har vært å utvikle kontekstspesifikk innsikt og forståelse for hvilke praksiser som former disse barnehagenes arbeid med religion.

Den første samtalen handlet om barnehagens praksiser knyttet til religion samt om å få innsikt i de ansattes refleksjoner rundt religion og kulturelt mangfold. Den andre samtalen omhandlet også barnehagens arbeid med religion, men la i større grad vekt på refleksjonene som ligger bak handlingene. Jeg stilte relativt få spørsmål i hver samtale, vanligvis fem eller seks, og mesteparten av tiden ble brukt på at deltakerne diskuterte, reflekterte og delte opplevelser. Jeg hadde forberedt spørsmål på forhånd som ble stilt i

¹ For mer informasjon om samarbeid og samskappingsprosessen se Bratsvedal (2025).

begge barnehagene. I tillegg stilte jeg i noen tilfeller spørsmål som en respons på noe av det som ble sagt i samtalen. Nedenfor er spørsmålene jeg hadde forberedt før den andre samtalen med Barnehage 1:

- Når og hvordan blir religion synlig i barnehagen?
- Hvorfor er det slik? – Er det noen som har tatt denne avgjørelsen?
- Hvem fungerer denne måten å jobbe med religion for? Er det noen det ikke fungerer bra for?
- Er det noe i deres praksis dere kan endre, eller ønsker å endre, for å synliggjøre religiøst mangfold i større grad?

Ettersom samtalerne utviklet seg ulikt, ble noen av spørsmålene stilt i første samtale hos en barnehage, mens de ble stilt i den andre samtalen i den andre barnehagen. Et eksempel på det er spørsmålet «Når og hvordan blir religion synlig i barnehagen?» som ble stilt i den andre samtalen med Barnehage 1, men i den første samtalen med Barnehage 2.

Kartleggingssamtalerne kan forstås som fokusgruppeintervjuer slik Tjora (2017, s. 123) beskriver. Deltakerne bidrar til å sette i gang refleksjoner og tanker hos hverandre gjennom å diskutere noe de alle er kjent med, men har opplevd eller forstått på ulike måter. I tillegg bidrar samtaledynamikken til at deltakerne husker og reflekterer over aspekter som oppstår i respons på hva andre sier, noe som ikke nødvendigvis ville skjedd i én-til-én-intervjuer.

Ettersom én av deltakerne i Barnehage 1 ikke samtykket til lydopptak, ble det ikke gjort opptak i denne barnehagen. Både deltakerne og jeg tok notater underveis i samtalerne. Jeg lagde et referat etter hvert møte som jeg delte med deltakerne. Denne prosessen ga dem mulighet til å supplere med eventuelle manglende opplysninger eller korrigere unøyaktigheter, og kan betraktes som en form for deltakervalidering (Koelsch, 2013, s. 170). I Barnehage 2 ble samtalerne tatt opp og deretter transkribert. Alle direkte sitater som benyttes i artikkelen, er derfor hentet fra samtalerne som ble tatt opp og transkribert.

Prosjektet er registrert og godkjent av Sikt (referansenummer: 196696). Barnehagene og informantene er anonymisert, og de har fått informasjon om at de når som helst kan trekke seg fra prosjektet. Deltakerne har fått mulighet til å lese gjennom dette manuskriptet og gi tilbakemelding, såkalt *memberchecking*, hvor de kan se hvordan deres bidrag er fremstilt (Koelsch, 2013, s. 173). Selv om det overordnede temaet handler om barn og religion, har samtalerne i barnehagen dreid seg om barnehagen og de ansattes praksiser når det gjelder religion.

Analyseprosessen

Allerede i samtalerne med informantene begynner en analyseprosess ettersom jeg fortolker og forsøker å forstå det som blir sagt i samtalerne. Både bevisst og ubevisst tolker jeg utsagn inn i forståelser jeg har med meg inn i samtalerne. Under transkribering og skriving av møtetreferater fortsetter denne prosessen samtidig som jeg blir bedre kjent

med datamaterialet. Hoveddelen av analysearbeidet kommer likevel senere, når jeg aktivt kategoriserer datamaterialet for å finne sammenhenger og forsøker å forstå det som blir sagt, med sikte på å identifisere faktorer som påvirker hvordan religion behandles i barnehagen.

Arbeidet med datamaterialet har hovedsakelig vært abduktivt (Alvesson & Sköldbberg, 2017, s. 13–14). Det vil si at analysen har vært preget av en vekselvirkning mellom empiri og teori, der jeg har beveget meg fram og tilbake mellom deltakernes utsagn og relevante teoretiske perspektiver. Utgangspunktet har vært konkrete utsagn og refleksjoner i materialet som har vekket analytisk interesse. På bakgrunn av dette har jeg søkt etter teoretiske begreper og sammenhenger som kan bidra til å belyse og forstå det som kommer til uttrykk, som for eksempel privatisering av religion.

Et unntak fra denne tilnærmingen er bruken av Foucaults perspektiver, som var et teoretisk perspektiv jeg hadde med meg inn i prosjektet før datainnsamlingen. Jeg antok at dette perspektivet ville være relevant, basert på tidligere erfaringer og kjennskap til religion i barnehagen. Likevel kan også dette forstås som en del av en abduktiv tilnærming, ettersom for forståelsen ble aktivert og nyansert i møte med datamaterialet.

På bakgrunn av beskrivelser og refleksjoner i materialet har jeg identifisert tre kategorier som strukturerer analysen og belyser feltet: *religion som privat*, *religion som betent* og *manglende mestringstro* i arbeid med religion. Prosessen frem mot disse tre kategoriene er inspirert av Tjoras (2018) stegvis-deduktive-induktive metode, der jeg systematisk sorterte og omgrupperte utsagn fra materialet for å identifisere overordnede mønstre og begreper. Disse temaene er ikke adskilte enheter; deltakernes utsagn berører ofte flere temaer samtidig. Et eksempel på dette er følgende utsagn, som kom helt i starten av den første samtalen med deltakerne i Barnehage 2. Jeg spurte hva de ønsket å få ut av å delta i prosjektet, og en av deltakerne svarte:

Det jeg opplever for min egen del er det å tørre å snakke om det med foreldrene. Det er ikke det at jeg ikke tør det, men jeg er så redd for å såre de. Skjønner du? Og det å trå inn på deres.. For det er veldig privat her i Norge, dette med religionen vår. Så vi har ikke så mye åpenhet rundt det. Så det å tørre å trå inn på det området...

Utsagnet kan ses i lys av forståelsen av religion som noe privat, men det kan også handle om en manglende mestringstro. Jeg tolker disse to aspektene som nært forbundet i dette utsagnet. Fordi deltakeren oppfatter religion som en privatsak, er hun redd for å såre foreldrene eller trå over deres personlige grenser dersom hun spør dem om deres religion. I denne sammenhengen bidrar oppfatningen av religion som en privatsak til å forsterke usikkerheten og frykten for å trå feil.

Selv om temaene jeg har identifisert delvis overlapper, har jeg valgt å behandle dem som separate kategorier i analysen. Dette valget bygger på at materialet fra samtalene tydelig viste at det dreier seg om distinkte kategorier, og at en slik analytisk inndeling legger til rette for å utvikle forståelsen av empirien.

Funn og analyse

Til tross for at barnehagene som deltar i prosjektet har en forholdsvis ulik kontekst, er tilnærmingen de har til religion nokså lik. Følgende oversiktsbilde beskriver arbeidet med religion i de to barnehagene høsten 2023.

Begge barnehagene mangler oversikt over hvilke religioner som er representert blant barna, religion vektlegges i liten grad i det daglige arbeidet, og høytidsmarkeringer er begrenset til jul og påske. I Barnehage 2 har høytidsmarkeringene en sekulær profil fremfor et eksplisitt religiøst innhold. I Barnehage 1 har de et samarbeid med kirken i forbindelse med markering av påske. I begge barnehager oppsummerte de ansatte sin praksis med formuleringer som «vi jobber i liten grad med religion» eller «vi jobber egentlig ikke med religion».

Videre organiserer jeg analysen i tre kategorier: religion som privat, religion som betent tema og manglende mestringstro, og drøfter hvordan disse faktorene påvirker barnehagenes tilnærming til religion.

Religion som privat

I begge barnehagene ga personalet uttrykk for at religion forstås som et privat og personlig anliggende, og at det derfor oppleves som upassende å stille spørsmål om dette. Denne forståelsen kan knyttes til teorier om privatisering av religion, som peker på at religion ikke oppfattes som en naturlig del av den offentlige sfæren, men snarere som et fenomen som hører privatlivet til. Personalet formidlet dette ikke som et normativt standpunkt, men som en beskrivelse av hvordan religion generelt oppfattes i norsk kontekst. En av deltakerne uttrykte det slik:

Det er ikke feil å være nysgjerrig på det med religion, selv om vi i Norge er veldig privat rundt det så vet vi jo at i veldig mange andre religioner så er det her en stor del av hverdagen. Mens for oss er det privat, og det du har hjemme.

Selv om deltakeren her primært beskriver religionens rolle i samfunnet heller enn å si hvordan det bør være, påvirker dette likevel hvordan religion behandles i barnehagen. De etablerte praksisene og rutinene fungerer som implisitte normer for hva som anses som akseptabelt eller prioritert og former både synliggjøringen av religion og hvordan temaet (ikke) tas opp med foreldre.

En konsekvens av at personalet ikke snakker med foreldre om dette er at de får en begrenset oversikt over barnas religiøse tilhørighet. I Barnehage 1 er det et spørsmål om religiøs tilhørighet i skjemaet som brukes som grunnlag for det første møtet med foreldrene. Det var en viss diskusjon blant deltakerne om hvorvidt dette spørsmålet stilles konsekvent og om en del unngår dette spørsmålet. Det finnes ingen rutine for å videreformidle denne informasjonen til resten av personalet. I Barnehage 2 innhenter de ikke informasjon om barnas religiøse bakgrunn. I begge barnehagene hadde personalet noen antakelser om hvilke av barna som var muslimer, basert på at de ikke spiste svinekjøtt. Det var noe spekulasjon om hvorvidt enkelte barn var buddhister eller hinduer, men personalet hadde ikke sikre opplysninger. Dette samsvarer med Krogstad og Hiddles (2015, s. 9) funn, som viser at deres respondenter var mer sikre på den

religiøse tilhørigheten til muslimske barn. Dette tyder på at antakelser var basert på kjennetegn knyttet til matrestriksjoner og bekledning, snarere enn på samtaler med foreldrene (Krogstad og Hidle, 2015, s. 9). Dette ser ut til å også være tilfellet i mitt datamateriale. Denne mangelen på informasjon om barnas religiøse bakgrunn gjør det utfordrende å følge rammeplanen, ettersom personalet ikke kan arbeide aktivt med de religionene eller livssynene som er representert i barnehagen når de ikke vet hvilke religioner eller livssyn barna tilhører.

I norsk kontekst fungerer religionens privatisering som en form for «taus kunnskap» som både gjenspeiler og opprettholder kulturelle normer og sosiale samhandlingsmønstre. Personalet uttrykte ikke at religion *bør* være privat, men beskrev det som en etablert «sannhet», som dermed får en normativ kraft i praksis. På denne måten blir den beskrivende forståelsen innvevd i barnehagens normative rammeverk, noe som styrer interaksjoner og setter grenser for hva det «er lov» eller skapes rom for. Disse grensene er ikke nøytrale, men preget av en bestemt forståelse av verden som ikke nødvendigvis deles av alle familier i barnehagen. Slik sett er disse grensene gjennomsyret av diskursiv makt. Dette kommer til syne i følgende erindring fra en av deltakerne:

I fjor, eller for et par år siden så hadde vi et par fra Pakistan her, og da sto her utenfor her en sånn regnfull dag, muligvis på vinteren med snø. Så spurte faren meg «How do you practice your religion here in Norway?» Altså... og da ble det en sånn... Jeg tror ikke jeg har fått et sånn direkte spørsmål noen gang om hvor jeg var hen i det. Og jeg vet ikke jeg sa noe heller, om det. Men jeg kom nå i alle fall frem til det at det var veldig privat da, at vår måte å gjøre det på er liksom hjemme og på min måte. Det er ikke noe jeg skal synliggjøre for noen. Så det syns jo vedkommende at var litt rart tror jeg. Eller annerledes enn det han sjøl gjør da.

Denne anekdoten viser hvordan privatisering av religion er forankret i norsk kultur og hvordan den former forståelsen av religion og samhandling med andre. Det påvirker språk, virkelighetsoppfatning og sosiale relasjoner. I foucaultianske termer fungerer sekularismen i Norge som en diskurs – en kulturell virkelighetsforståelse konstruert gjennom bestemte praksiser på et gitt tidspunkt og sted (Lock & Strong, 2014, s. 318). Innenfor denne diskursen blir forestillingen om religion som privat en del av det dominerende kunnskapsgrunnlaget i barnehager. Denne diskursens påvirkning ser ut til å gå lenger enn den åpne sekularismen som fremmes i barnehagens styringsdokumenter, og privatiseringstesens synes å ha formet virkeligheten i barnehagekonteksten. I foucauldiansk forstand kan dette forstås som en form for makt ved at diskursen strukturerer hvilke handlinger og ytringer som fremstår som mulige for barn, foreldre og personale, og samtidig bidrar til å opprettholde forståelsen av religion som et privat anliggende. Dette kommer til uttrykk i det følgende utdraget fra den første samtalen i Barnehage 2:

1. Jeg snakker mye med foreldrene, men snakker lite om religion. Jeg kan spørre om familien, om landet, om interesser og... Jeg er ganske åpen i forholdet med foreldre. Det syns jeg er noe av det viktigste i foreldrekontakten. Å bjuda på. Å ta seg tid og bjuda på. Men jeg er ikke så god med den der

private religionen altså, men alt annet kan jeg prate med de om. Men blir veldig dempa der altså [når det gjelder religion].

2. Men det er jo fordi det er sånn vi har vokst opp. Religion og politikk det snakker vi ikke nødvendigvis om.

3. Nei, fordi vi skal holde det koselig.

1. Men jeg tør å snakke mer om politikk jeg faktisk, enn religion.

2. Ja for religion blir mer personlig, og ofte så har man kanskje ikke... hvis man har vokst opp i en religion så har man kanskje ikke et like bevisst forhold til det. Noe bare gjør man. Og da bli spurt hvorfor, kan kanskje oppleves som litt hardt kanskje? Det kommer an på hvem, og hva da.

Her blir ikke religion kun plassert i den private sfære, men det blir også sett på som noe som kan få andre til å føle seg ukomfortable hvis man tar det opp. Det gjør at det blir vanskelig å skulle snakke om religion med foreldrene. Denne tilbakeholdenheten kan forstås i lys av det Iversen (2022) beskriver som en form for «conversational concealment», der religion ikke eksplisitt avvises, men systematisk tones ned i hverdagslige interaksjoner. Denne formen for taushet får normative konsekvenser, fordi den etablerer grenser for hva som oppleves som passende å tematisere i barnehagens foreldresamarbeid. Dette blir synlig i følgende sitat fra en deltaker:

Altså, vi kan jo snakke om at man har operert kneet, eller hva man skal ha til middag eller.. Hva med «Skal du i kirka i ettermiddag?» Altså det skal bare.. det er et sånn tabu nesten.

Denne opplevelsen av religion som et tabubelagt tema står i kontrast til rammeplanens tydelige formuleringer om at religion har en plass i barnehagen (Kunnskapsdepartementet, 2017). Rammeplanen understreker blant annet at barnehagen skal introdusere barna for fortellinger, tradisjoner, verdier og høytider fra ulike religioner og livssyn (Kunnskapsdepartementet, 2017, s. 54). Videre presiseres det at barnehagen skal gjøre barna kjent med religioner som er representert i barnehagen (Kunnskapsdepartementet, 2017, s. 55). Dette representerer en annen tilnærming til sekularisme enn privatisering og passer, som tidligere nevnt, godt inn i Plesners (2016) kategori «åpen sekularisme».

Dette peker ikke bare på et implementeringsgap, men på et spenn mellom ulike forståelser av sekularitet. Mens rammeplanen kan forstås i lys av det Plesner (2016) betegner som «åpen sekularisme», preges praksis i større grad av en privatiserende diskurs. Tilsvarende spenninger mellom styringsdokumentenes livssynsåpne intensjoner og en mer tilbakeholden praksis er også identifisert i tidligere forskning på religion i norske barnehager (Hovdelien & Sødal, 2021, 2022; R. Iversen, 2022; Krogstad, 2017).

Privatisering kan forstås som en diskurs, som over tid er blitt institusjonalisert og sosialt konstruert. Den reproduseres gjennom hverdagspraksiser, retningslinjer og uskrevne normer, noe som får den til å fremstå som «sunn fornuft», selv når den står i motsetning til rammeplanen. Dette gjør det utfordrende for barnehagepersonalet å forholde seg til tematikken, fordi de kan oppleve at det å følge styringsdokumentet på dette området vil være i strid med det de anser som sosialt akseptabelt.

Det er en motsetning mellom det styringsdokumentene foreskriver og det som skjer i disse barnehagene. Barnehageansatte står i et spenningsfelt der religion på den ene siden privatiseres, mens den samtidig synliggjøres gjennom rammeplanen, får økt oppmerksomhet i mediene og blir mer mangfoldig i barnegruppene. At religion kategoriseres som noe som hører privatlivet til, kan henge sammen med en opplevd usikkerhet eller engstelse i møte med temaet. Ved å plassere religion i den private sfæren unngår personalet å måtte navigere i potensielt kontroversielle spørsmål, og reduserer dermed risikoen for å gjøre feil eller støte noen. Denne forsiktigheten kan forstås som et uttrykk for at religion **også** oppleves som et betent tema i barnehagekonteksten.

Religion som et betent tema

I samtaler i begge barnehagene kom det fram en bekymring for å krenke eller støte foreldre. Dette skiller seg fra kategorien over, der personalet uttrykte en frykt for å gå inn i for private tema mens det her handler mer om at religion oppfattes som noe man bør være særlig varsom med, at religion rett og slett kan være et betent tema. Flere deltakere ga uttrykk for at religion i dagens samfunn oppleves som polarisert, noe som gjør det utfordrende å skulle ta tak i dette området. En av deltakerne beskriver hvordan de arbeider med religion på følgende måte:

Jeg føler mer vi handler ut ifra om å ikke fornærme, enn om et ønske om å løfte frem.

Det uttrykkes enighet blant de øvrige deltakerne, og én av dem presiserer at de frykter å trække folk på tærne. Det ble trukket fram at denne polariseringen gjør det vanskelig å formidle om religion i barnehagen, særlig fordi temaet allerede oppleves som utfordrende å diskutere med voksne, og dermed blir enda mer krevende å ta opp med barn. Dette samsvarer med en tendens Hovdelien og Sødal (2022, s. 8–9) finner, hvor frykt for å skape spenninger mellom barna bidrar til nedtoning av religiøse tema. En av deltakerne i mitt prosjekt uttrykker en frustrasjon over at barnehagen deres unngår alt som har med religion å gjøre, også når det gjelder julemarkering:

Ja, og det slo meg. Hvorfor har ikke vi noe som helst av den kristne religionen? Hvorfor har vi blitt så, ja egentlig litt feig? Og tatt bort alt, slik at ikke noen skal bli truffet?

Deltakeren knytter her mangelen på arbeid med religion til en opplevd mangel på mot, at det ikke nødvendigvis er pedagogiske vurderinger som ligger til grunn, men en vegring som kan forstås i lys av en bredere samfunnsdiskurs der religion framstilles som et risikabelt og potensielt konfliktfyllt tema.

Flere av informantene beskriver religion som et særlig risikabelt tema, som oppleves mer krevende å nærme seg enn andre sensitive tema i barnehagen, for eksempel vanskelige familiesituasjoner eller helseutfordringer. Diskursen om religion som en utfordring kan derfor være en nøkkel til å forstå hvorfor. Dette viser hvordan samfunnsmessige diskurser direkte påvirker praksis i barnehagen. Samtidig så opprettholdes synet på religion som noe spesielt utfordrende og vanskelig gjennom

faglitteratur og praksiser i barnehagen, og dette bidrar til å forme personalets nåværende praksis. Likevel er ikke diskurser statiske, de kan utfordres:

We must make allowances for the complex and unstable process whereby a discourse can be both an instrument and an effect of power, but also a hindrance, a stumbling point of resistance and a starting point for an opposing strategy. Discourse transmits and produces power; it reinforces it, but also undermines and exposes it, renders it fragile and makes it possible to thwart (Foucault, 1978, s. 100–101).

Nettopp hvordan en slik diskurs kan være et utgangspunkt til å endre praksis kommer til uttrykk i følgende utdrag fra samtale 1 i Barnehage 2:

- 1. Jeg tror nok det er en ting som blir snappet opp ganske kjapt. At religion er en ting vi ikke snakker noe om her.*
- 2. Det kan jo være ganske skummelt og, med tanke på fremtiden. For det skjer jo mye rart i verden. Og hvis ungene blir vant til at det de hører om kultur og religiøse forskjeller er krig og uenighet så legger vi oss i et spor vi ikke kan stå for i det hele tatt. Da må vi heller legge opp til at dette er noe vi prater om, at ja vi er forskjellig, men at noe er likt. Vi har ulikheter, men dette er vi faktisk enig om. At man skal være snill og god. Det er ganske kult.*

Her uttrykkes det et ønske om å endre praksisen i barnehagen nettopp på bakgrunn av den polariseringen de barnehageansatte beskriver at skjer i samfunnet. Dette er noe som ser ut til å virke som et hinder for noen, men en katalysator for å gjøre endringer for andre. Samtidig peker sitatet på et ønske om å løfte fram det som er fellesverdier. Dette er gjenkjennbart fra Sødal og Hovdelien (2022, s. 8–9) der informantene vektlegger det de oppfatter som universelle verdier fremfor tydelig religiøs formidling.

Senere i samtalen i Barnehage 2 løftet en av deltakerne følgende spørsmål:

Man skal ikke spørre folk om hvilken religion de har. Det er jo som å trække de på tærne. Men gjør vi egentlig det?

Spørsmålet i dette sitatet viser hvordan opplevde risikoer kan omdannes til muligheter når religiøst mangfold skal håndteres i barnehagen. En slik omdanning kan skje ved å stille spørsmål ved eksisterende praksiser og kritisk undersøke de diskursene som preger barnehagens kultur. Dagens praksiser, eller fraværet av dem, når det gjelder religion i barnehagen, springer ikke ut av eksplisitte retningslinjer, men av en taus enighet som er innvevd i barnehagens kultur. Kritisk vurdering av de rådende praksisene og diskursene kan åpne for endring. Et spørsmål som er verdt å stille er «finnes det en *nøytral* praksis?».

I begge barnehagene ble det ytret tydelige felles retningslinjer for hvordan deres barnehage skal håndtere religion. Deltakerne uttrykte behov for retningslinjer som ikke bare er klare og enkle å formidle til foreldre, men som også gir trygghet for at hele personalgruppen følger de samme praksisene. En slik enhetlighet mente de ville gjøre det lettere å inkludere religion som en del av barnehagens praksis. Ett eksempel på dette perspektivet kom frem når deltakerne diskuterte hva som skal til for å synliggjøre religion mer i arbeidet de gjør:

- 1. ... felles holdninger på hele huset! Eller felles kunnskap.*

2. Eller felles retningslinjer. Holdninger er det jo ikke alltid man får gjort noe med. Men noe sånn at sånn her «dette skal vi gjøre felles på huset!». Og det er jo det som vil gjøre det lettere å jobbe med. Hvis alle vet.

1. Og da blir folk tryggere på det og. Og tør å stå frem litt mer.

3. Absolutt. For da har man noe i ryggen og.

Ønsket om barnehagespesifikke retningslinjer er særlig bemerkelsesverdig sett i lys av at temaet allerede er tydelig omtalt i Rammeplanen (Kunnskapsdepartementet, 2017). Planen beskriver klart hva barnehager og personale forventes å gjøre når det gjelder religion. At dette likevel oppleves som utilstrekkelig, kan tolkes på flere måter. Én tolkningsmulighet er at selve rammeplanen kan ha behov for en omskriving, men dette vil jeg ikke gå nærmere inn på her. I stedet tolker jeg det som at de diskursene som berører religion, både i barnehagen og i samfunnet ellers, er så gjennomgripende at de oppfattes som en naturlig tilstand (Lock & Strong, 2014, s. 318). Å utfordre det som sees på som den allment aksepterte måten å gjøre ting på, kan være krevende, og dette kan bidra til å forklare hvorfor personalet føler behov for ekstra trygghet i form av å vite at alle arbeider med dette sammen. Når arbeidet med religion forstås som et felles prosjekt, reduseres risikoen for at enkeltpersoner opplever å stå alene eller bli eksponert, og personalet får et utgangspunkt for å utfordre diskursen som begrenser det pedagogiske handlingsrommet. Samtidig kan ønsket om barnehagespesifikke retningslinjer springe ut av en opplevelse av manglende kompetanse til å omsette rammeplanens føringer i praksis. Det kan rett og slett handle om en tvil på egen evne til å mestre arbeidet med religion i barnehagen.

Manglende mestringstro

En frykt for å gjøre noe feil i arbeidet med religion kommer tydelig fram i materialet fra begge barnehagene, og har vært til stede i flere av de tidligere sitatene. Selv om arbeid med religion i barnehagen krever etisk refleksjon og varsomhet, ser denne frykten ut til å ha blitt et hinder for å engasjere seg i temaet. Jeg tolker dette som et uttrykk for manglende tro på egen mestringsevne. Denne usikkerheten kom blant annet til uttrykk ved at deltakere sa at de manglet den nødvendige kunnskapen for å arbeide med disse temaene. Behovet for slik kunnskap ble tydelig formulert i samtale 2 i Barnehage 2, der en av deltakerne sa:

Jeg tenker at det er viktig med litt kunnskap, for det.. både for å vite hva vi skal spørre om, men også å vite hva vi ikke skal spørre om. For det kan jo være at det faktisk er noe som er litt touchy feely. Men å vite hvordan kan vi åpne opp den døra.

Her kommer det til uttrykk en usikkerhet knyttet til eget kunnskapsnivå, noe som igjen fører til en vegring mot å nærme seg temaet religion i møte med foreldrene. De øvrige deltakerne sier seg enige i dette, og en deltaker trekker frem at det oppleves utfordrende at det er så mange forskjellige religioner og «for mange til å kunne gå i dybden på alt». Flere deltakere uttrykker at de opplever at de ikke har det grunnlaget som kreves for å følge opp det rammeplanen beskriver. I tillegg løftes det i begge

barnehagene en usikkerhet knyttet til hvordan slikt arbeid kan tilpasses ett- og toåringene. Manglende mestringstro kommer fram hos Brekke (Brekke, 2022, s. 193–194), som skriver at han under praksisbesøk i barnehager pleier å spørre om hvorfor arbeid med religion, etikk og filosofi ofte prioriteres lavt. De svarene han oftest får, er at dette skyldes en opplevelse av manglende kompetanse.

I Barnehage 1 oppstod det under vår første samtale en lengre diskusjon om utfordringen ved å arbeide med religioner som ikke er ens egen. En deltaker fortalte at dette førte til usikkerhet og frykt for å gjøre feil, noe som igjen resulterte i at temaene ofte ble unngått. En annen deltaker la til at de ikke opplever å ha «eierskap» når de skal formidle om religioner de ikke selv tilhører. Begge utsagnene kan forstås som uttrykk for manglende mestringstro, der usikkerhet og opplevelsen av manglende tilhørighet til temaet bidrar til å unngå arbeidet med religion.

Jeg forstår her utsagnet om *eierskap til religion* i lys av idealet om autenticitet blant barnehagelærere, slik det er diskutert av Sagberg (2015, 2017). Ifølge Sagberg (2017, s. 93) er barnehagelærere opptatt av å formidle ekte og autentisk informasjon. De foretrekker å tale ut fra eget ståsted og formidle det de selv opplever som riktig og kan stå inne for. Dette autenticitetsidealet gjør det utfordrende å formidle religiøse ideer og tradisjoner som de ikke er fortrolige med. En slik tilbakeholdenhet kan kanskje overvinnes ved å nærme seg temaene på en annen måte, for eksempel ved å være nysgjerrig og utforske sammen med barna. Denne tilnærmingen forutsetter imidlertid at personalet har, eller klarer å frembringe, en genuin nysgjerrighet og vilje til å utforske, noe som samtidig forsterker det samme autenticitetsidealet som i utgangspunktet skapte utfordringen. Toft og Rosland (2014) knytter, i likhet med meg, opplevelsen av at barnehagelærere finner det utfordrende å snakke om høytider de ikke har et personlig forhold til, til Sagbergs forståelse av autenticitet (s. 219–220). Jeg tolker funnene hos Toft og Rosland (2014) som uttrykk for lav mestringstro, og forfatterne peker på barrierer som manglende kunnskap og kompetanse, frykt for å gjøre feil og fravær av et personlig forhold til høytidene.

I samtale 2 i Barnehage 1 utfordret en deltaker de andre som var redd for å fremstille religioner de ikke tilhører. Deltakeren påpekte at det å være en del av en religion ikke gir enerett på hvordan den skal fremstilles. Det som sies om en religion, er ikke nødvendigvis korrekt eller representativt for alle, og denne innsikten ble brukt til å oppmuntre kollegaene til å engasjere seg mer åpent i temaet og bare «kjøre på». Å anerkjenne og formidle at religion kan forstås og praktiseres på ulike måter, kan redusere personalets forsiktighet, fordi de ikke lenger trenger å formidle “den ene og hele sannheten”, men én tolkning blant mange. Denne innsikten kan påvirke virkeligheten som skapes blant barna og de ansatte, og er et eksempel på hvordan en diskurs kan endres.

Diskusjon og avsluttende betraktninger

Synet på *religion som privat og betent* samt en *manglende mestringstro* virker ikke isolert, men er gjensidig forsterkende. En konsekvens er at arbeid med religion og

religiøst mangfold i liten grad prioriteres i barnehagene. Over tid virker dette selvforsterkende ved at etablerte forståelser, forstått som foucauldianske diskurser, blir til normer for praksis. Dette gjør det utfordrende for de ansatte å etterleve rammeplanen og skaper et spenn mellom styringsdokumentenes forventninger og praksis i hverdagen.

Når religiøse temaer unngås, kan personalet utilsiktet ekskludere eller marginalisere barn som identifiserer seg med en religiøs bakgrunn. Iversen (2022) viser hvordan en slik nedtoning av religion i barnehagens hverdagspraksis kan føre til at barn selv forsøker å fylle tomrommet gjennom egne tolkninger og forklaringer. Taushten rundt religion er dermed ikke nøytral, men bidrar til å forme barns forståelser av hvem som hører til og hvordan forskjeller skal håndteres.

Å unnlate å forholde seg til religion er derfor også en form for maktutøvelse som påvirker barnehagekulturen. Dersom vi forstår makt som noe som produserer virkelighet og sannhet (Foucault, 1995, s. 194), blir spørsmålet: Hvilken virkelighet og hvilken sannhet skapes i en barnehage som ikke anerkjenner ulike religiøse tradisjoner og livssyn? En slik praksis kan bidra til å etablere et miljø der ikke alle barn opplever tilhørighet eller at deres bakgrunn blir verdsatt. Det kan da stilles spørsmål ved om den virkeligheten som produseres er i tråd med det autensitetsidealet som Sagberg (2017) beskriver.

Spørsmålet om hvilken virkelighet som produseres i barnehagen, synliggjør også hvordan annengjøring kan oppstå som en effekt av makt/kunnskapsrelasjoner. Slike relasjoner virker gjennom kategoriseringer som etablerer et «vi» og et «de andre» (Foucault, 1995). Når sekularitet eller en form for «kulturell kristendom» fremstår som det naturlige utgangspunktet, mens andre religiøse tradisjoner forstås som private eller potensielt problematiske, etableres et skille mellom det som fremstår som normalt og det som fremstår som avvikende. Slik gis enkelte erfaringer epistemisk autoritet, mens andre marginaliseres eller usynliggjøres. Annengjøring kan dermed forstås som en effekt av makt/kunnskapsrelasjoner som strukturerer hvem som oppfattes som selvsagt tilhørende i barnehagen og hvem som posisjoneres som annerledes.

Refleksjon over hvem som tilgodeses av dagens tilnærminger til religion, og hvem som marginaliseres, kan gi verdifulle innsikter. Det synliggjør hvem som oppfattes som selvsagt tilhørende, og hvem som fremstår som annerledes. Gjennom kritisk refleksjon over makt, diskurser og praksiser kan personalet utfordre hvilke tradisjoner barnehagens kultur viderefører og endre praksiser som ikke samsvarer med barnehagens mandat.

At arbeid med religion er konstruert som en utfordring, påvirker hvordan barnehagelærerstudenter og ansatte vurderer egen evne til å jobbe med temaet. Når fagbøker og forskning på religion i barnehage i stor grad beskriver feltet som utfordrende, og dette inngår i kunnskapsgrunnlaget for utdanningen, vil forståelsen av religion som særlig krevende også reproduseres i utdanningskonteksten.

Om utdanning, faglitteratur og praksisfelt samlet sett peker mot at religion i barnehagen er vanskelig, sensitivt og risikabelt, kan mestringstroen svekkes. Dette vil skape en forventning om at temaet krever en særskilt kompetanse og trygghet som mange ikke opplever å ha. Resultatet kan bli at religion oppfattes som så sensitiv, privat og kompleks at det i praksis blir umulig å arbeide med. Teologen Finn Wagle skrev i 1987 (s. 148):

Ingen vil vel nekte for at formidling av stoff med religiøst innhold stiller barnehagen overfor spesielt store utfordringer. Men positivt å gå inn i et møte med slike utfordringer, er noe ganske annet enn å problematisere saken i hjel.

Et betimelig spørsmål, gitt det som skjer i barnehagene, er om det nettopp er dette som skjer. Utdannes studenter som er kompetente til å arbeide praktisk med religion i barnehagen, eller utdannes studenter som hovedsakelig er gode til å identifisere utfordringer og problematisere tematikken?

Varsomhet og kritisk refleksjon må stå sentralt i utdanning som handler om religion i barnehagen, men vi som underviser må også være bevisste på diskursene som omgir religion i barnehagen og aktivt utfordre dem. Det handler om å finne balansen mellom å være respektfull og å bli handlingslammet. Når pendelen har svingt for langt mot det siste, bør ufarliggjøring av temaet være et mål. En vei i den retningen er å ha sterkere fokus på praktiske tilnærminger og ferdigheter i barnehagelærerutdanningen. Når studentene føler seg trygge på å formidle elementer fra religiøse tradisjoner, kan det styrke opplevelsen av autenticitet, selv om de ikke selv tilhører tradisjonen. For å oppnå dette må vi som underviser våge å være rollemodeller og demonstrere, både i klasserom og i lærebøker, hvordan man kan arbeide med for eksempel hinduisme sammen med fireåringer. Ikke for å gi en fasit på hvordan dette gjøres riktig, men for å gi et utgangspunkt for kritisk refleksjon og for å begynne å bygge en didaktisk verktøykasse. Det innebærer å ta bevisste valg om hvilke deler av en religion som skal inkluderes, utelates og forenkles, og å akseptere at det vi presenterer kan bli tolket og omformet gjennom barnas lek. Dette er en utfordrende oppgave, men dette er den oppgaven barnehageansatte også blir bedt om å gjøre.

Konklusjon

Barnehageansatte arbeider til daglig med en rekke temaer de ikke er eksperter på, men de forventes likevel å utvikle pedagogisk gjennomtenkte måter å tilnærme seg disse på. Eksempler kan være å synliggjøre språklig mangfold, arbeide med musikk, utforske solsystemet eller lære barna om lokalhistorie (Kunnskapsdepartementet, 2017, s. 48–57). Religion oppleves imidlertid mer krevende enn andre tema de barnehageansatte heller ikke er eksperter på, og denne artikkelen har undersøkt faktorer som bidrar til dette.

Denne artikkelen har hatt som mål å identifisere faktorer som påvirker hvordan religion behandles i barnehagen. Analysen viser at praksisen i de to barnehagene jeg har undersøkt formes av tre vesentlige faktorer: et syn på religion som privat, en oppfatning av religion som et betent tema og en manglende mestringstro blant personalet når det gjelder å arbeide med temaet. Samlet peker funnene på at hvordan religion behandles i barnehagen ikke primært styres av formelle føringer, men av diskursive forståelser som konstruerer religion som privat, risikabel og særlig krevende å håndtere i praksis.

Ved å undersøke hvilke diskurser som påvirker håndteringen av religion i barnehagen, kan vi legge et grunnlag for endring i både forståelse og praksis. Endring forutsetter ikke bare kritisk refleksjon over hvilke praksiser og diskurser som videreføres, men også bevissthet om at makt utøves både gjennom handling og gjennom

å unnlate å handle. En slik tilnærming kan styrke personalets kompetanse og samtidig utfordre diskurser som begrenser barnehagens praksis i dag.

Referanser

Alvesson, M. & Sköldberg, K. (2017). *Tolkning och reflektion: vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod* (3. utg.). Lund: Studentlitteratur.

Andreassen, B.-O. & Olsen, T. (2014). *Religion, etikk og filosofi i barnehagen*. Oslo: Universitetsforlaget.

Boelskov, J. (2015). It ain't necessarily so. A Danish perspective on the training of teaching (inter)religious competencies within the teaching of (inter)cultural competencies. I F. Schweitzer & A. Biesinger (red.), *Kulturell und religiös sensibel? Interreligiöse und interkulturelle Kompetenz in der Ausbildung für den Elementarbereich* (s. 109–124). Münster: Waxmann.

Bratsvedal, I. (2025). Veien mot et likeverdig samarbeid: Samskapende prosesser, makt(u)balanse og forskningsetikk. *Nordisk barnehageforskning*, vol. 22(4), pp. 166–186. <https://doi.org/10.23865/nbf.v22.717>

Brekke, Ø. (2022). Danning i egne og andres rom. I S. Broström, T. Lafton & M.-A. Letnes (red.), *Barnehagedidaktikk: en dynamisk og flerfaglig tilnærming* (2. utg., s. 190–215). Bergen: Fagbokforlaget.

Casanova, J. (2007). Rethinking secularization: A global comparative perspective. I P. Beyer & L. Beaman (red.) *Religion, globalization, and culture* (s. 101–120). Leiden: Brill.

Casanova, J. (2009). The secular and secularisms. *Social Research*, vol. 76(4), pp. 1049–1066.

Christensen, G. (2023). Three concepts of power: Foucault, Bourdieu, and Habermas. *Power and Education*, vol. 16(2), pp. 182–195. <https://doi.org/10.1177/17577438231187129>

Eide, H. M. K., Kvilhaugsvik, H., Danielsen, H., Rydland, H. T. & Sataøen, S. O. (2023). Barnehagens arbeid med fagområdene. I A. Homme, H. Danielsen & K. Ludvigsen (red.), *Fra «bør» til «skal». Rammeplan for barnehagen i et implementeringsperspektiv* (s. 57–100). Bergen: Fagbokforlaget.

Eidhamar, L. G. (2019). *Små mennesker – stort mangfold: religioner og livssyn i barnehagen* (4. utg.). Oslo: Cappelen Damm Akademisk.

Fodstad, C. D., Bjørnaas, T. M. I., & Sando, S. (2025). *Flerkulturelle* praksiser i barnehagen*. Fagbokforlaget.

Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge. The discourse on language*. New York: Pantheon Books.

Foucault, M. (1978). *The history of sexuality. Volume 1: An introduction* (R. Hurley, Overs.). New York: Pantheon Books.

Foucault, M. (1995). *Discipline and punish. The birth of the prison* (2. utg.). New York: Vintage Books.

Giæver, K. (2024). Religionsarbeid i barnehagens hverdagspraksis. I O. Hovdelien, T. Baugerud, S. L. Einarsen & K. Giæver (red.), *Religioner i barnehagen* (s. 42–53). Bergen: Fagbokforlaget.

Gulbrandsen, L. & Eliassen, E. (2013). *Kvalitet i barnehager. Rapport fra en undersøkelse av strukturell kvalitet høsten 2012* (NOVA-rapport 1/13). Oslo: NOVA.

Hovdelien, O. (2019). *Religion og samfunn: en innføring*. Bergen: Fagbokforlaget.

Hovdelien, O. & Sødal, H. K. (2021). «Barnehagen er ingen søndagsskole ...»: Religion i barnehager med forskjellige livssynsvedtekter. *Prismet*, vol. 72(2), pp. 135–151. <https://doi.org/10.5617/pri.8883>

Hovdelien, O. & Sødal, H. K. (2022). Religious education in secularist kindergartens? Pedagogical leaders on religion in Norwegian ECEC. *Religions*, vol. 13(3), art. 202. <https://doi.org/10.3390/rel13030202>

Iversen, R. (2022). The convivial concealment of religion: Navigating religious diversity during meals in early childhood education – a Norwegian case. *British Journal of Religious Education*, vol. 45(3), pp. 263–276. <https://doi.org/10.1080/01416200.2022.2138829>

Iversen, R. L. (2024). *Entusiasme og ubehag: Barns navigering av religion i barnehagen* (Doktorgradsavhandling). Drammen: Universitetet i Sørøst-Norge.

Koelsch, L. E. (2013). Reconceptualizing the member check interview. *International Journal of Qualitative Methods*, vol. 12(1), pp. 168–179. <https://doi.org/10.1177/160940691301200105>

Krogstad, K. (2017). Religious festivals in early childhood education and care (ECEC) institutions: A Norwegian case study. *Nordisk barnehageforskning*, vol. 16, pp. 1–15. <https://doi.org/10.7577/nbf.2158>

Krogstad, K. & Hidle, K.-M. W. (2015). Høytidsmarkering i religiøst mangfoldige barnehager. *Nordisk barnehageforskning*, vol. 9, pp. 1–17. <https://doi.org/10.7577/nbf.1007>

Kunnskapsdepartementet (2017). *Rammeplan for barnehagen*. <https://www.udir.no/contentassets/5d0f4d947b244cfe90be8e6d475ba1b4/rammeplan-for-barnehagen---bokmal-pdf.pdf>

Lappalainen, S. (2009). Making differences and reflecting on diversities: Embodied nationality among preschool children. *International Journal of Inclusive Education*, vol. 13(1), pp. 63–78. <https://doi.org/10.1080/13603110701273691>

Lindhardt, E. & Decara, C. (2022). Human rights issues related to teaching religion in early childhood education – a case from Denmark. I A. Kuusisto (red.), *The Routledge International Handbook of the Place of Religion in Early Childhood Education and Care* (s. 93–109). London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003017783>

Ljunggren, B., Moen, K. H., Seland, M., Naper, L., Fagerholt, R. A., Leirset, E. & Gotvassli, K.-Å. (2017). *Barnehagens rammeplan mellom styring og skjønn – en kunnskapsstatus om implementering og gjennomføring med videre anbefalinger* (2017:2). Trondheim: DMMH.

Lock, A. & Strong, T. (2014). *Sosial konstruksjonisme: teorier og tradisjoner*. Bergen: Fagbokforlaget.

Lov om barnehager (Barnehageloven) (2005). LOV-2005-06-17-64.
<https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2005-06-17-64>

Moxnes, H. (2011). Men Jesus var ikke norsk! *Kirke og Kultur*, vol. 116(3), pp. 120–130. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-3002-2011-03-02>

Neumann, I. B. (2021). *Innføring i diskursanalyse: mening, materialitet, makt* (2. utg.). Bergen: Fagbokforlaget.

Niemi, P.-M., Kuusisto, A. & Kallioniemi, A. (2014). Discussing school celebrations from an intercultural perspective – a study in the Finnish context. *Intercultural Education*, vol. 25(4), pp. 255–268. <https://doi.org/10.1080/14675986.2014.926143>

Plesner, I. T. (2016). *Religionspolitikk*. Oslo: Universitetsforlaget.

Puskás, T. & Andersson, A. (2017). “Why do we celebrate ...?” Filling traditions with meaning in an ethnically diverse Swedish preschool. *International Journal of Early Childhood*, vol. 49(1), pp. 21–37. <https://doi.org/10.1007/s13158-017-0182-8>

Puskás, T. & Andersson, A. (2023). A secular Advent. Waiting for Christmas in Swedish preschools. *British Journal of Religious Education*, vol. 45(2), pp. 100–111. <https://doi.org/10.1080/01416200.2022.2035678>

Reimers, E. (2020). Secularism and religious traditions in non-confessional Swedish preschools: Entanglements of religion and cultural heritage. *British Journal of Religious Education*, vol. 42(3), pp. 275–284. <https://doi.org/10.1080/01416200.2019.1569501>

Reimers, E. & Puskás, T. (2023). Everyday nationalism in Swedish preschools: Something old, something new and something borrowed. *Children's Geographies*, vol. 21(5), pp. 914–928. <https://doi.org/10.1080/14733285.2022.2159332>

Repstad, P. (2020). *Religiøse trender i Norge*. Oslo: Universitetsforlaget.

Sagberg, S. (2001). *Autentisitet og undring: en drøfting av kristendommens plass i norsk barnehage i institusjonsetisk og personetisk perspektiv* (Doktorgradsavhandling). Trondheim: Tapir akademisk forlag.

Sagberg, S. (2015). *Holistic religious education: Is it possible? The complex web of religion, spirituality and morality*. Münster: Waxmann.

Sagberg, S. (2017). Etikk i et verdimessig ingenmannsland? I S. Sagberg (red.), *Mot til å være barnehagelærer: verdier som omdreiningspunkt* (s. 91–122). Bergen: Fagbokforlaget.

Schmidt, U. (2010). Sekularisert? Privatisert? Pluralisert? I U. Schmidt & P. K. Botvar (red.), *Religion i dagens Norge. Mellom sekularisering og sakralisering*. Oslo: Universitetsforlaget.

Sødal, H. K. (2018). *Kristen arv og tradisjon i barnehagen* (6. utg.). Oslo: Cappelen Damm Akademisk.

Taylor, C. (2007). *A secular age*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.

Tholin, K. R. (2021). *Profesjonsetikk for barnehagelærere* (2. utg.). Bergen: Fagbokforlaget.

Thoresen, I. T. & Winje, G. (2017). *Religioner, mangfold og etikk i barnehagen* (2. utg.). Oslo: Cappelen Damm Akademisk.

Tjora, A. H. (2017). *Kvalitative forskningsmetoder i praksis* (3. utg.). Oslo: Gyldendal Akademisk.

Tjora, A. H. (2018). *Viten skapt – kvalitativ analyse og teoriutvikling*. Oslo: Cappelen Damm Akademisk.

Toft, A. & Rosland, K. T. (2014). Barnehager og høytidsmarkering: En gjennomgang og diskusjon av begrunnelser knyttet til manglende markering av ikke-kristne høytider. *Prismet*, vol. 65(4), pp. 211–225. <https://doi.org/10.5617/pri.5595>

Wagle, F. (1987). Religion i barnehagen. I B. J. Monstad (red.), *Barnehage, kultur, religion* (s. 148–161). Oslo: IKO-forlaget.

Winsvold, A. & Gulbrandsen, L. (2009). *Kvalitet og kvantitet: kvalitet i en barnehagesektor i sterk vekst* (bd. 1). Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.

Østrem, S., Bjar, H., Føsker, L. I. R., Hogsnes, H. D., Jansen, T. T., Nordtømme, S. & Tholin, K. R. (2009). *Alle teller mer: en evaluering av hvordan Rammeplan for barnehagens innhold og oppgaver blir innført, brukt og erfart* (1/2009). Bø: Høgskolen i Telemark.

Øvrebø, E. M. & Andreassen, B. O. (2017). Religiøse spiseforskrifter i barnehagen. En kvalitativ undersøkelse om barnehagers strategier for tilpasning i møte med islamske spiseforskrifter. *Nordisk barnehageforskning*, vol. 16, pp. 1–15. <https://doi.org/10.7577/nbf.1736>